

ՆՈՐ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՀԻՄԱՎԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԻՄԱՎԴԻՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

ՎԵՐ. ՎԱՀԱՆ ԹՈՒԹԻԿԵԱՆ

Պատմական անուրանալի իրողութիւն մըն է որ Հայաստանեաց Աւետարանական Եկեղեցին ծնունդ առաւ Հայաստանեաց Առաքելական Մայր Եկեղեցին ծոցին մէջ՝ 1 Յուլիս 1846ին, Կոստանդնովոպոլիսի (այժմ Խսթանպուլ) մէջ։ Մինչեւ վերջերս պատմութեան յայտնի չէր հիմնադիր 37 այրերու եւ 3 կիներու ինքնութիւնը։ Արդարեւ, ոչ մէկ պատմաբան, հայ թէ օտար, տուած է մեզի անոնց լրիւ անուանացանկը։ Կարգ մը աղքականեր կը յիշեն միայն այն անձերուն անունները որոնք ուահկիրանները եղած են Հայ Աւետարանական Շարժումին։ Բայց այժմ ունինք անոնց բոլորին անունները։

Այս նոր տեղեկութիւնը կը հասնի մեզի ձեռագիր հին յուշատերի մը միջոցաւ զոր վերջերս Վեր. Մովսէ Ճանպաղեան, Գործադիր Վարիչը Ամերիկայի Հայ Աւետարանչանական Ընկերակցութեան, գտած է Խսթանպուլի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներէն մէկուն գետնայարկի պահարաններէն մէկուն մէջ՝ այդ Եկեղեցիին տուած իր հովուական այցելութեան ընթացքին։ Վեր. Ճանպաղեան կատարած է այս այցելութիւնը 1997ի ամրան շրջանին։ Անոր խուզարկու աչքերէն չի վրափիր այդ մաշած կողքով ու դժուարընթեռնելի օրագիր-յուշատերը որուն բովանդակութիւնը խիստ կարեւոր յայտնութիւններ կը կատարէր Հայաստանեաց Աւետարանական Եկեղեցիին ծագումին եւ կազմաւորման փուլերուն մասին։ Այդ յուշատերը իր արժանաւոր տեղը գտած է այժմ Ամերիկայի Հայ Աւետարանչանական Ընկերակցութեան արխիւններուն մէջ։

Մեզի անձանօթ կը մնայ Յուշատերին տէրը կամ հեղինակը, քանի որ ոչ մէկ յիշատակութիւն կայ այդ մասին։ Սակայն, կ'ենթալրենք որ ան Վեր. Ստեփան Իւթիւնեանը ըլլալու է՝ Հայ Աւետարանական Շարժումին առաջին պատմագիրը։ Քանի որ, Յուշատերին առաջին քանի մը էջերը գրաւած են իր կենսագրութիւնը եւ ուրիշ մանրամասն տեղեկութիւններ։ Հեղինակընաեւ շատ մօտէն ծանօթ ըլլալ կը թուի Աւետարանական Շարժումին առընչակից կարգ մը դէպքերու՝ ինչպէս չը Վեր. Իւթիւնեան։ Գրութիւններուն լիզուն ու ոճն ալ կը յիշեցնեն զինք։

Յուշատերի 59—63 էջերը գրաւող բաժինը կը վերաբերի Հայաստանեաց Աւետարանական Եկեղեցիին ծնունդի սկզբնական փուլերուն։ Ահա՛ այդ էջերը իրենց ամբողջական հարազատութեամբ։

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՌ ՅԱԶԳԻՄ ՆԵՐԿԱՅ ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺՄԱՆՈՒՄԸ

Հայ Աւետարանական անուանեալ եղբարք յառաջազոյն քան իրենց կազմաւորութիւն իբրև առանձին կամ զատ հասարակութիւն եւ եկեղեցի, Բարեպաշտութեան Միարանութիւն յորջորջմամբ ընկերութիւն մ'էին որ թէ մայրաքաղաքին թէ ի գաւառս սուրբ Աւետարանի հոգեկեցոյց ճշմարտութեանց եւ վարդապետութեանց սիրող ու հետեւող ազգայինք որ ի սկզբանէ անտի միշտ եղեր են ու այսի ըլլան յազգին թէ կղերական թէ աշխարհական դասերէն, յորոց ոմանք անցեալ դարս առաջին քառորդէն սկսեալ ծանօթանալով իրարու հաստատած են վերոյիշեալ Բ.Ս. ընկերութիւնը:

Այդ ընկերութիւնը տակալ կ'ընդարձակի մինչեւ ի գաւառս ուր ուրեք որ կը գտնուէին նոյնին համամիտներ. նպատակնին ըլլալով ո՛չ այլ ինչ բայց միայն սատարել սիրեցեալ ազգին լուսաւորութեանն ու ճշմարտութեան գիտութեամբը ազատութիւն գտնելուն տղիտութեան ու մոլորութեան ճիրաններէն: Թէակտ ժամանակ ժամանակ ազգային իշխանութեան կողմէն հալածանք կը յարուցուէր աստնց ու մինչեւ իսկ արսորանք, բայց արսորեալը վերադարձնուն դարձեալ նոյնն էին եւ առաւել եռանդարտեալ. նոյն աստեն իբրև ազգային եկեղեցոյ զաւակունք կրնային վայելել անոր ամէն արտօնութիւններն:

Բայց 1840 քուականն եւր ի ժամանակս Մատթեոս պատրիարքի յարուցուած հալածանքն առաջիններէն շատ տարրեր եղաւ՝ Աւետարանական եղբայրներու ստիպում եղաւ ուրանալու իրենց համոզումներ, նիկիական հանգանակն անհունավես տարրեր հաւատոյ հանգանակ մը մատուցուեցաւ անոնց ընդունելու եւ ստորագրելու զոր պատրաստած էր տղէտ պատրիարքն համախոհութեամբ ճիզուիրաց հացովը ապրող Տէրոյեանց Զամուրծեան կոչեցեալ անձին, մասնաւորապէս Աւետարանկանաց համոզումներուն դէմ շարադրուած, զոր ո՛չ մէկ լուսաւորեալ ու երկիրած որ կրնայ ընդունիլ եւ ստորագրել: Հետեւարաք բազումք բանադրուեցան ու կտրուեցան իրենց սիրեցեալ եկեղեցին որոյ բարեկարգութեանն ու սրբութեանը համար ա՛նքան կը ճգնէին եւ կ'աղօթէին: Եւ շատերոն չարչարանքն ու նեղութիւնը մեծ էր արդարեւ, մանաւանդ զաւառաց մէջ ի ձեռն անազորոյն տղէտ առաջնորդներու:

Արդ՝ ասոնք որ իման գրկուած էին ազգային, եկեղեցական ու քաղաքական ամէն արտօնութիւններէ, կոսին մասին անհոգ ու անտարեր կամ անհաւատ մարդիկ չէին որ շարունակէին երկար ատեն մնալ այսպիսի կացութեան մէջ: Ուստի ազատութեան համար նախ ազգային իշխանութեան եւ մեծամեծաց աղերսէլ է յետոյ երբ անլսէլ եղաւ, դիմեցին օսմանեան մեծազօր տէրութեան եւ իրենց հոգեւոր ու եկեղեցական եւն. արտօնութիւնը եւս վայելելու համար որոշեցին Քրիստոսի ուղղափառ առաքեական եւ ընդհանրական Ս. Եկեղեցուն հետ միանալ որ ամէն ազգէ եւ լեզուէ ճշմարիտ հաւատացեալներէ բաղկացեալ է Յայտ. 9-17:

Արդ, ըստ այլու որոշման տիար միսիոնարաց հետ խորիրակցելով 1846 Յուլիս 1 - Նոր տոմար, Բերա անգլիական դեսպանատան դրան ծախակողմի պղողտային վրայ տիար Ն.Դ.Օ. Տուայթի բնակած տան մատրան մէջ

Pt. 1840 - 1841 mit dem jährlichen Bericht

Verdienste

Einige der verdienstvollsten waren die folgenden, jene von denen
deren Arbeit für die gesamte Siedlung am meisten geschätzt wurde:
Herrn Dr. K. H. Schröder, der als erster ein Projekt für die
Vereinigung der drei Städte vorschlug und das in den Jahren 1840-41
ausführte; Herrn Dr. J. W. Schröder, der als erster die
Arbeitsweise der drei Städte erörterte und die Verteilung der
Arbeitsaufgaben auf die drei Städte bestimmt; Herrn Dr. C. L. Schröder,
der die ersten Pläne für die Verbindung zwischen den drei Städten
machte; Herrn Dr. C. L. Schröder, der die ersten Pläne für die
Vereinigung der drei Städte vorschlug.

Die ersten Pläne wurden von dem ersten Präsidenten des neuen
Stadtverbandes, Herrn Dr. C. L. Schröder, erstellt, die zweiten von dem
Herrn Dr. J. W. Schröder, der die Arbeitsweise der drei Städte bestimmt.
Der dritte Plan wurde von dem ersten Präsidenten des neuen
Stadtverbandes, Herrn Dr. C. L. Schröder, erstellt, der die Arbeitsweise
der drei Städte bestimmt. Der vierte Plan wurde von dem ersten
Präsidenten des neuen Stadtverbandes, Herrn Dr. C. L. Schröder,
erstellt, der die Arbeitsweise der drei Städte bestimmt.

Von 1840 bis 1841 wurde der erste Plan erstellt, der die Arbeitsweise
der drei Städte bestimmt. Der zweite Plan wurde von dem ersten
Präsidenten des neuen Stadtverbandes, Herrn Dr. C. L. Schröder,
erstellt, der die Arbeitsweise der drei Städte bestimmt. Der dritte Plan
wurde von dem ersten Präsidenten des neuen Stadtverbandes, Herrn Dr. C. L. Schröder,
erstellt, der die Arbeitsweise der drei Städte bestimmt. Der vierte Plan
wurde von dem ersten Präsidenten des neuen Stadtverbandes, Herrn Dr. C. L. Schröder,
erstellt, der die Arbeitsweise der drei Städte bestimmt.

Die ersten Pläne wurden von dem ersten Präsidenten des neuen
Stadtverbandes, Herrn Dr. C. L. Schröder, erstellt, die zweiten von dem
zweiten Präsidenten des neuen Stadtverbandes, Herrn Dr. C. L. Schröder,

հանդիսական ուխտարարութիւն ընելու համար հաւաքուցաւ Բարեպաշտութեան Միաբանութեան Կոստանդնուպոլսյ ճիռլ. ի ներկայութեան ուժն միսիոնարաց որոց անուանը են.՝ պատուելիք Ա. Կուտէ, Ո. Ճ. Լավլէտ, Ն. Ճ. Ս. Տուայր, Կ. Համլին, Հոնա, Աւատ, Էւերեթ, ու Ալլեն Սկովտիոյ ազատ եկեղեցոյ կողմէ հրէից միսիոնարև:

Սոյն միսիոնարք հարցում մը ըրին հաւաքեալ Աւետ[արանական] եղբայրներուն, ըսելով. «Դուք՝ որ իիմա եկեղեցի կազմուիլ կը փափաքիք, ո՞ր յարանուանութեան կ'ուզեք յարիլ»:

Այս պահուն Աւետարանական եղբարց միասնական պատասխանը եղաւ. [«]մենք յարանուանութեան յարելու եկած չենք. բայց հայ ենք ու Հայատանեայց եկեղեցոյ զաւակունք, Ս. Աւետարանը իրեւ կանոն հաւատոյ եւ վարուց ծանչցանք եւ ընդունեցինք երե դեռ նոյն մեր նայրենի եկեղեցոյց ծոցն էինք: Բայց այժմ մերժուեցանք անկէ անոր մէջ սպարդուած Աւետարանին դէմ կամ հակառակ վարդապետութիւններն ընդունելուս համար, եւ իիմա կրկին կ'ուզենք Հայաստանեայց եկեղեցի մնալ. բայց՝ «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի» ու այսպէս կազմուիլ եւ կողուիլ. այն հաւատքով ու յոյսով որ մեր ազգային եղբարք օր մը իրենք եւս նոյն Աւետարանին աշակերտելով պիտի միանան մեր հետ:

Ներկայ պաշտօնեայք ուրախութիւն եւ հաճութիւն յայտնեցին այս պատասխանին, եւ Աւետ[արանական] եղբարք հանդիսաւոր ուրախութեամբ եւ աղօթիք կազմաւորեցան առաջի Աստուծոյ, ալ այնուհետեւ անուանուեցանք Հայաստանեայց Աւետ[արանական] Եկեղեցի:

Աւասիկ նոյն աւոր անդամնց անունը.

1. Պարոնայր Տէր Վրբանէն (Յովհաննէսեան – Վեր. Վ. Թ.)
2. Պարոնայր Արիստոն Խթիմեան
3. [Պարոնայր] Սիմոն Խթիմեան
4. [Պարոնայր] Ստեփան Խթիմեան
5. [Պարոնայր] Սկրտիչ Ն. Շիլաճեան
6. [Պարոնայր] Սկրտիչ Քիրէչեան
7. [Պարոնայր] Ոսկան
8. [Պարոնայր] Արքիալս Ժամագործ
9. [Պարոնայր] Եփրեմ Ժամագործ
10. [Պարոնայր] Աբրահամ Ժամագործ
11. [Պարոնայր] Պողոս Ժամագործ
12. [Պարոնայր] Սարգս Դարբինեան
13. [Պարոնայր] Պետրոս Գամաղիելեան
14. [Պարոնայր] Պողոս Գամաղիելեան
15. [Պարոնայր] Յովսէփ Գամաղիելեան
16. [Պարոնայր] Ասատոր Տէմիրճիպաշլեան
17. [Պարոնայր] Պետրոս Սինասեան
18. [Պարոնայր] Սարգս Մինասեան
19. [Պարոնայր] Մահտէսի Պողոս Յովհաննէսեան
20. [Պարոնայր] Քազազ Յովհակիմ Յովհաննէսեան

21. [Պարոնայք] Քազազ Յովհաննէս Կարճահասակ Քէլչեան
22. [Պարոնայք] Ստեփան Մերովըեան (Եղբայրը՝ Յակովոս
Պատրիարքին)
23. [Պարոնայք] Գաբրիէլ Շըպուրքի
24. [Պարոնայք] Մանուկ Նասալեան
25. [Պարոնայք] Գալուստ Ոսկերիչ
26. [Պարոնայք] Համբարձում Ոսկերիչ
27. [Պարոնայք] Կարապետ Միրիթելամ
28. [Պարոնայք] Եղիսէ Տեմիրծիապաշեանց
29. [Պարոնայք] Առաքել Եազմածը
30. [Պարոնայք] Յովհաննէս Նաշաճը (ի պապականութենէ)
31. [Պարոնայք] Նշան Յովսէփեան
32. [Պարոնայք] Եղիա Կեսարացի Բաստրմածի
33. [Պարոնայք] Կիրակոս Օմշկածագցի Առաքելեան
34. [Պարոնայք] Պաղտասար Գրքածախ
35. [Պարոնայք] Կողմա Շըպուրքը
36. [Պարոնայք] Մահտէսի Կարապետ Քիւրքծի
37. [Պարոնայք] Մահտէսի Պապա կոչեցեալ ոմն
38. Տիկին Սողովմէ Յովսէփեան
39. [Տիկին] Զանազան Ա. Խրիմեան
40. [Տիկին] Հոփիսիմէ Մ. Շիլամեան

Յետ կազմաւորութեան կամ հաստատութեան այս եկեղեցոյ այլև այլ ճիշերուն ի գաւառս, Տիար Ո[ւիլիլը] Կուտէլ հետեւեալն հրատարակեց Քրիստոնեայ աշխարհին, իրուն հայոց համար աշխատող առաջին միսիոնար Թուրքիոյ մէջ: «Մենք օգնեցինք Կոստանդնուպոլսոյ, Նիկոնիլիայի, Ատարազարի եւ Տրավիզոնի մէջ՝ զանոնք (այսինքն Քարեպաշտական Սրութեան անդամները) եկեղեցիներ կազմելու: Մենք իշխանութիւն (control) չունինք անոնց վրայ: Ամերիկայի [մէջ] եղած մեր եկեղեցեաց ոչ միոյն ճիշդ ծեռվը կազմաւորեցան, այլ [անընք.] Նոր Կոտակարաննին ցոյց տուած ծեւին նայելով եւ իրենց հաւատոյ [անընք.] նոյն են Ամերիկայի, Անգլիայի եւ Երոպայի կիսագունդին [անընք.] եկեղեցիներուն ամէն մէծ ճիշերուն դաւանածին հետ: Եւ այս եկեղեցիները կը ներկայենք ճեզի իրեւն անդամք եւ յուսամ արժանաւոր անդամք մէծ բողոքական ընտանիքին!:

Ազգային իշխանութեան կողմէ հալածանքը խստի շարունակուեցաւ շատ կերպերով մինչեւ 1847, որովհետեւ կառավարութեան առջեւ իրեւն առանձին կամ ուրոյն ժողովուրդ ճանցուած չէր դեռ այս ժողովուրդը հասպա անուանական պատրիարքարանին իրաւասութեանը տակ կը գտնուէր. թէպէտ կառավարութեան պաշտօնաւորաբերէն շափով մը պաշտպանութիւն կը վայելու: Բայց վերոյիշեալ թուականի [այսինքն 1847ի – Վեր. Վ. Թ.] Նոյեմբերին մէջ Քարձը. Մեծ Եպարքոս Ռէշիտ փաշայի կողմէ հրամանագիր մը տրուեցաւ քաղաքապետութեան ի պաշտպանութիւն հետ ժողովուրդին: Այդ հրամանագիրը [ը] կայսերական հեղինակութիւն չունենալով, կրնար տեղ-տեղ զանց

առնուիլ. վասն որոյ Սըր Սթրատֆորտ Քանինկի [Թուրքիոյ Բրիտանական դեսպան – Վեր. Վ. Թ.] միջնորդութեամբ Սուլքան Ապտըլ Սեժիտ կայսեր հեղինակութեամբ նոր հրամանագիր մը շնորհուեցաւ որ կը հաստատէր ժողովութեան կազմակերպութիւնը իրբեւ ուրոյն քաղաքական ժողովուրդ [այսինքն. Բողոքական Միլլեր – Վեր. Վ. Թ.], արտօնութեամբ համահաւասար ուրիշ ամէն հյատակ ազգաց եւ ժողովրդոց: 1850 Նոյեմբեր 15»:

«Նորին Կայսերական Վեհափառութեան՝ Սուլքան Ապտըլ Սեժիտ Խանի, Հայ Աւետ [արամական] ժողովութեան շնորհած կատարեալ ազատութեան եւ ուրիշ հյատակ ազգաց եւ ժողովրդոց համահաւասար ամենայն արտօնութեան վայելման հրամանագիրը, կամ իրատէն որ ի ձեռն Սըր Սթրատֆորտ Քանինկի է, ստանալու համար մասնաւոր հրաւերով 12 անձինք Թարապիոյ անզիւական դեսպանատունը գացին յամի տեառն 1850 Նոյեմբեր 20, որոց անունը են.

1. Տեարք Ստեփան Սերովիքեան եղբայր Յակովոս պատրիարքի հայոց
2. [Տեարք] Տէր Վրքանէս Ցովհաննէսեան
3. [Տեարք] Սարգիս Դարբիննէան
4. [Տեարք] Սկրտիչ Ն. Շիլածեան
5. [Տեարք] Զենոր Նարկիլճեան
6. [Տեարք] Մանուկ Նարյեան
7. [Տեարք] Պատուելի Սիմոն Խթիմեան
8. [Տեարք] Ստեփան Խթիմեան
9. [Տեարք] Ստեփան Անտոնեան
10. [Տեարք] Պետրոս Գամաղիլեան
11. [Տեարք] Սլայտիս Պողոս Յովհաննէսեան
12. [Տեարք] Պողոս Աղամեան Ժամագործ

Ասոնք [իսայ աւետարանական 12 պատուիրակները, անզիւական – Վեր. Վ. Թ.] դեսպանատան մէծ սրահին մէջ ընդունուեցան Նորին Վանմութեան, ապա իրեւ կիսարողորակ մը շարուեցան որ[ո] ատեն Նորին Բարձր Վանմութիւնը եւս հրամանագիրն ի ձեռին կը կանգնէր ճիշդ մէջտեղն երեսը անոնց ուղղած. եւ հարց մը ուղղեց անոնց թէ՝ «Հիմա որ դոք իրեւ Օսմանեան մէծ տէրութեան հաւատարիմ հպատակներ կատարեալ ազատութիւն եւ անդրութիւն պիտի վայելք. ի՞նչ յարանուանութիւնով որոշած էք ճանցովիլ Քրիստոնեայ աշխարհին մէջ»:

Ներկայից միասնական պատասխանը այս եղաւ. «Մենք որեւէ յարանուանութիւն չենք ընդունած կամ անոր յարած, այլ միայն Աւետարանն ենք ընդունած եւ անոր ենք յարած, եւ ուստի որոշած ենք Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի անուամբ ճանցովիլ Քրիստոնեայ աշխարհին մէջ»:

Նորին բարձր վանութիւնը շատ հաւանեցաւ ներկայից այս պատասխանին եւ յառաջացաւ եւ իրաքանչիրի ձեռքը թօքուեց ամենայն ուրախութեամբ ու ըստ. – «այս պատուական ու շնաշխարհիկ անունէն երեք մի բաժ-

նուիր եւ ջանացէք օր քան զօր աւելի համակերպիլ այդ պատուական անունին
եւ իրօք ալ իրացնել ձեզի»: Ապա հրամանագիրը յանձնեց:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. **Յորդի Եիրս ին Թորիշ Էմբայր,** Գ.Լ. ԺԵ., [անլինք.], 322, Ռ. Կուտէլ: [Պետք է ըլլայ՝
Prime, E.D.G. *Forty years in the Turkish Empire, or Memoirs of Rev. William Goodell,
D.D.*, New York: Robert Carter & Bros., 1876: – Վ. Ժ.]:

NEW DATA ABOUT THE FOUNDING OF THE ARMENIAN EVANGELICAL CHURCH AND ITS FOUNDING MEMBERS (Summary)

REV. VAHAN TOOTIKIAN

It is a well established historic fact that the Armenian Evangelical church originated in the bosom of the Armenian Apostolic church and was officially established on July 1, 1846. Nevertheless the full list of the founding members and the circumstances which led to its establishment were not detailed, due to unavailable information. Recently Rev. Movses Janbazian, the Executive Secretary of the Armenian Missionary Association of America, during his visit to Istanbul's Armenian Evangelical Churches, uncovered a memoir that lists the names of the founding members and details the events that preceded the official establishment and the handing of the *iradé* to the representatives of the group by Sultan Abdul Mejid II during a reception hosted by the Sir Stratford Canning, the British Ambassador at the Ottoman Empire.

